

ÁGH ATTILA

A magyar fejlődés pragmatikus jellege és az ideológia

Hozzászólásomban abból a hiányérzetből szeretnék kiindulni, hogy szekcióülésünk vitája eddig meglehetősen esetleges, nem a napjaink ideológiai vitáinak lényegéhez tartozó kérdéseket érintett. Mindez annál is inkább sajnálatos, mert a szekcióülés vitáját az aktuális ideológiai kérdésekről négy jól és érdekesen megírt előadás készítette elő, de az eddigi hozzászólók alig reagáltak ezekre az írásos anyagokra, amelyek jól egymásba illeszkedő gondolati ívet alkotnak. Nem nehéz megállapítani tehát, hogy alapvetően a reagálási készségünkkel van baj. Általános értelmiségi magatartássá vált, hogy elmegyünk szótlánul egymás véleménye mellett, hiszen elszoktunk attól, hogy nyíltan megbeszéljük dolgaikat, végigvigyük vitáinkat, s ez visszatér és megbosszulja magát az ilyen elméleti konferencián is. Mindenesetre szerintem az ideológiai életünk meglehetősen általános jelenségéről van szó, ezért az erre vonatkozó hiányérzet ugyancsak ide tartozik a szekcióülés megbeszéléseire, mivel ez maga is ideológiai életünk fejletlenségéről, zsidbadtságáról és a reagálási készség általános hiányáról árulkodik.

Pedig az értelmiség reagálási készsége az aktuális folyamatokra az értelmiségi tevékenység lényegéhez tartozik. A reagálási készség kapcsán természetesen mi is juthat eszébe manapság az embernek: szükségképpen az a kérdés, hogy reagáltunk-e kellőképpen, kellő mélységgel és alapossgal arra, amely manapság a Szovjetunióban az ideológia szférájában, az „új gondolkodásmód” és a „nyitás” jelszavában megfogalmazva történik. Szerintem ez a reagálás érdemben még nem történt meg, s ennek kapcsán szeretném másodszor is megfogalmazni hiányérzetemet. A magyar közvéleményben jogosan mélyen élnek azok a védekezőreflexek, amelyek elutasítanak minden utánzást, mint a külső minta vagy modell mechanikus átvételét, ahogy a korábbiakban ez gyakran megtörtént a szovjet modell esetében is. Kétségtelenül nem lenne szerencsés például az alkoholizmus elleni kampány átvétele, mert ellenérzéseket váltana ki még azokból is, akik maguk is az alkoholizmus elleni harc pártján vannak, mivel a külső minta mechanikus átvétele a belső, önálló fejlődés és annak sajátosságai megsértését jelenti. A Gorbacsov által kezdeményezett ideológiai nyitásban azonban egészen másról, sokkal mélyebbről és alapvetőbből van szó, s ezért a kérdést úgy kell feltenni, hogy ha egyszer valami érdemi és mozgósító történik a Szovjetunióban, akkor miért nem reagálunk arra egyértelműen, miért veszítettük el mozgékonyágunkat, reagálási készségünket? A választ kétségtelenül abban az irányban kell keresni,

A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban c. országos elméleti konferencia (Szeged, 1987. február 19–21.) anyagából.

hogy amikor Bovin a *Novoe Vremjában* a szocialista bürokratikus konzervatívizmusról ír, akkor rólunk is szól a mese, a mi országunkban is ellenállással találja szemben magát ez a nyitás.

Úgy hiszem, aligha lenne szerencsés, ha a közgazdászok kisajátíthatnák az országunkban az innovatív gondolkodást, ha nekik és csak nekik lenne szabad izgalmas és nyílt vitákat folytatni. A gazdasági reformról folytatott viták igen érdekesek, sőt, szenvedélyesek, de gyakorlatilag megtorpannak ott, ahol elhagyják a gazdaság igen szűken értelmezett szféráját. Nekünk, akik a társadalomtudomány és az ideológiai élet más területein tevékenykedünk, miért ne kellene követni a közgazdászokat, úgymond, megtörni a „monopóliumukat” az izgalmas és innovatív vitákban? És itt elérkezünk az előadásom című s egyben természetes fő tartalmául választott kérdéshez, a magyar fejlődés pragmatikus jellege és annak az ideológiai fejlődéshez való viszonya kérdéséhez. A magyar fejlődés pragmatikus jellegével kapcsolatban viszont elérkeztem legfőbb hiányérzetemhez is, nevezetesen a konferencia tegnapi, fő előadásai minden erényük ellenére nem érintették ezt a kérdést, pedig szerintem számos problémánk megoldása ebben rejlik, sőt, nem is tudunk továbblépni a jelenlegi súlyos helyzetben, amíg ezzel a kérdéssel szembe nem nézünk.

A magyar fejlődés pragmatikus jellegének kérdését sokan tárgyalták, és még többen érintették már a hazai szakirodalomban. Történelmi dimenzióban is feldolgozták, mint a gazdasági szabályozó rendszer reformját 1968-ban, ami nem vonta magával a gazdasági (-társadalmi) intézményrendszer és — sok egyéb között — a külkereskedelmi stratégia reformját, hanem a gazdasági intézményrendszer átalakítása csak 1984 körül kezdődött meg érdemben, s további íve, a politikai intézményrendszer reformja vagy modernizációja még nagyobb késéssel követi a gazdaság átalakítását. Manapság a politikai intézményrendszer reformjának még csak távoli körvonalait látjuk, s még csak viták folynak arról, hogy van-e egyáltalán általános, rendszeres elképzelés erről a politikai reformról vagy megújulásról. Hazánk valóban igen kezdeményező volt ezen a területen a szocialista országok között, s tettünk jelentős lépéseket is, de manapság inkább az a hangulat uralkodik el, hogy míg a Szovjetunióban csak megkezdődik a nyitás az elvek megfogalmazásával, addig mi már a gyakorlatban is előrehaladtunk, vagyis — úgymond — lehetséges, hogy a nagy szomszéd elvekben-szavakban már „előttünk” van, de a tettekben-gyakorlatban még „mögöttünk”.

Nagyon helytelen lenne magunkat ilyen illúziókban ringatnunk, hogy mi már túlságosan is sokat, vagy legalábbis eleget tettünk a magunk háztáján az „átalakításhoz”. Ez az egész védekezési reakció, avagy immunreakció egyáltalán azért merülhet fel, mert az egész fejlődésünk pragmatikus jellegű volt, és ezért soha nem fogalmaztuk meg teljességgel a magunk reform-ideológiáját és reformstratégiáját. A mi szekcióülésünk feladata végül is az aktuális ideológiai kérdések megvitatása, és ezért itt kell leszögezni, hogy az ideológia területén még nagyobb a lemaradás az átalakulásban a gazdaságtól, mint a politika területén, egyszerűen: a magyar fejlődés pragmatikus jellege igen egyszerűen megfogalmazva azt jelenti, hogy megpróbáltuk megreformálni gazdaságunkat több lépcsőben és nekirugaskodásban, de nem számoltunk ezek távolibb, össztársadalmi összefüggéseivel, sőt igyekeztünk elkerülni azok feltárását és elméleti összegezését. Magyarán — „dezideologizáltuk” a reformot. Az ideológiában természetesen nincs vákuum. Ha az ideológiát nem változtatják meg és fejlesztik tovább, akkor a régi ideológia, a régi helyzethez hoz-

zámért gondolkodásmód marad érvényben. Márpedig a gazdasági reformfolyamat és a régi ideológia avagy szocializmuskép összekapcsolásából nagyon erős feszültség keletkezik: ha ideológiai vákuum nincs is, de legitimációs vákuum nemcsak lehetséges, hanem létezik is nálunk. A régi szocializmuskép már nem legitimál, nehéz és hosszú lenne most körbejárni, mennyiben elavult ez a szocializmuskép, s hol vannak a folytonosság mozzanatai, annyi azonban bizonyos, hogy a jelenlegi gyakorlatunk és a múltból öröklött szocializmusképünk ellentmondása erősen delegitimáló hatású. Így abban a sajátos helyzetben vagyunk, hogy a korábbi legitimációs modell a szocializmusban már jórészt elvesztette érvényét és hatását, de az ideológia lemaradása, súlyos megkérdése miatt még nincs olyan szocializmusképünk, amely az új helyzetben legitimációs funkciót tölthetne be.

Megint csak a magyar fejlődés pragmatikus jellegéről, s az ebből fakadó problémákról van szó. De most már azt is ki kell mondanunk, hogy ez a pragmatikus fejlődés manapság, a nyolcvanas években elért egy határpontot, amikor már sokkal inkább a negatív, mintsem a pozitív vonásai dominálnak. Korábban ugyanis kétségtelenül a pozitív vonásai álltak előtérben, s a hetvenes évek elején még a szovjetektől is lehetett hallani olyan dicséretet a magyarokról, hogy jól teszik a dolgukat, mert „nem fecsegnek, hanem csinálják” (nyé boltájut, no gyéla jut). Magyarországon a reform közismerten igen nehéz nemzetközi körülmények között kezdődött 1968-ban, s a *Mozgó Világ* 1986 novemberi számában közölt interjúból, Péter János akkori külügyminiszterünk szavaiból is tudjuk, hogy a reform nem dicsérő szavakat kapott akkortájt a többi szocialista országtól. A magyar fejlődés pragmatikus jellege nyilván válasz, védekezőreflex volt ezekre a külső körülményekre, de megvoltak az ugyanilyen markánsan jelentkező belső okai is —, ahogy ugyanebben a beszélgetésben Bihari Mihály kifejti —, amelyek a kontinuitás túlhangsúlyozására, azaz arra vezettek, hogy mindig csak annyi került kimondásra, ami minimálisan szükséges volt. A magyar fejlődés pragmatikus jellege tehát hosszasan védte a reformot, védte a belső félelmektől is, amelyeket egy hosszú távú stratégia esetleges felvázolása és előlegezése kiválthatott volna, és amelyek politikai visszahatásaikban a reform leblokkolására vezettek volna. A reformfolyamat megtorpanásaiból és ellentmondásaiból azt is tudjuk, hogy az ilyen pragmatikus óvatosság korántsem volt alaptalan.

Most azonban úgy kell felvetnünk a kérdést: meddig vihető egyáltalán a reform pragmatikus jellege, és mi az az ár, amelyet fizetünk érte? Ha büszkék is vagyunk az eredményeinkre, mint korábban említettem, szovjet összehasonlításban is, akkor a másik oldalt is ki kell hangsúlyoznunk, vagyis tőlünk azt is átvehették, nálunk azt is tapasztalhatták, hogy így nem megy, ahogy a magyarok csinálják. Ebből is tanulhatott Gorbacsov, hogy kell egy átgondolt reformstratégiának lennie, amely világosan meghatározza a célokat és a „menetrendet”, míg nálunk az ismert, fentebb említett okok miatt minden az el-lenkezőképpen történt. A magyar fejlődés pragmatikus jellege értékelésénél azonban azt is számításba kell venni, hogyha nincs átgondolt reformstratégia a maga világos ideológiai nyitásával és átalakításával, akkor nem tudjuk megmondani az embereknek, hogy voltaképp mit is akarunk hosszabb távon csinálni, és milyen ütemben. A pragmatikus jelleg „ára”, hogy a reformfolyamat így felülről nem irányítható, és alulról nem támogatható. Tömegeket csak világosan meghatározott célokra lehet mozgósítani, amelyek távlatai éppoly világosak, mint a társadalmi-politikai folyamat következő lépése. Ez a fajta

programszerűség persze a stratégia felvázolásával a társadalmi konfliktusok tudatos felvállalását is jelenti, szemben a pragmatikus jelleggel, amely elfedi és megpróbálja elkerülni a várható konfliktusokat. Az ideológusoknak és tudósoknak bármilyen furcsának is tűnik, de az egyszerű ember sokkal világosabban érti, hogy a fejlődés elkerülhetetlenül konfliktusokat hoz magával, csak azt nem érti, ha ezt nem mondják meg neki, vagyis, a mindennapi életben ez a reflex benne van, de a negatív visszahatás is, ha a meglevő konfliktusokat nem mondják ki, és ezzel teljességében nem oldják fel. Pedig a kis konfliktusok elkerülése és megoldásának hiánya azért is veszélyes, mert ezek idővel nagyobb konfliktusokká összegeződnek, és mind kevésbé elkerülhetőkké válnak.

A magyar fejlődés pragmatikus jellegének tehát kezdetben nagyon jelentős előnyei, de mindinkább dominánsan jelentkező hátrányai is vannak, s úgy vélem, hogy a nyolcvanas évek folyamán mindinkább a hátrányos vonások kerültek előtérbe. A nyolcvanas évek közepétől ez a pragmatikus jelleg kezd szűk keresztmetszetté, a fejlődés akadályává válni, vagyis az „ár” kezd elviselhetetlen lenni. A reformfolyamat céljai, terjedelme és időbeli lefutása éppúgy kevésbé világosak, mint lépéseinek és a különböző társadalmi hatásainak összefüggései. Nagyon egyszerűen szólva a reform mint kifejezés és jelszó annyira inflálódott, hogy alig használható mozgósításra és orientálásra. Manapság már mindenki a reform „híve”, de mivel megtorpanásban vagyunk és vitáink is vannak, mégis csak látnunk kell, hogy vannak nekünk is „konzervatívaink”, akik maguk is többnyire a reform frazeológiájában mondják el érveiket. Ha a magyar modellről vagy a magyar útról beszélünk, ahogy ezen a szekcióülésen is történt, egyébként helyesen, akkor ezeket az ellentmondásokat is hozzá kell számolnunk, s rá kell kérdeznünk a válságszakaszok okaira és az előrelépés esélyeire is. Ezen az elméleti tanácskozáson szerintem éppen azt kellett volna világosan megfogalmaznunk, hogy határponton vagyunk, hogy valamiféle válaszüthöz érkeztünk. Ez egyértelműen még azokban a plenáris ülésen elhangzott előadásokban sem történt meg, amelyek igen kritikai és innovatív szelleműek voltak, ezért legalább nekünk, itt az ideológiai szekcióban kell ezt manifeszt módon megfogalmaznunk, hiszen az eddigi pragmatikus fejlődés legsúlyosabb következményeinek egyike az ideológiai-társadalomtudományos fejlődés elmaradása és gyermekbetegségei.

Ha ezeket a gyermekbetegségeket vagy hiánybetegségeket akár csak tézisszerűen is fel akarjuk sorolni, azzal kell kezdenünk, hogy az elméletnek a társadalomtudományban egyszerűen nincs nyugalmi tömege. Ha nem fejlődik, akkor visszafejlődik, mivel a valóság körülötte viharosan átalakul, s az elmélet maga sem tűri az ismétlést, a belső rutin eluralkodását, mert bele-rokkan. Az első nagy hiánybetegség tehát magának az ideológiának a kifejeletlensége, vagy teljes leértékelődése, inflációja a társadalomban. Az elmélet — s mindenekelőtt a marxista elmélet — fennmaradásának normális formája annak állandó továbbfejlesztése. Ha ez nem történik meg, akkor az egész társadalom gyanakodva néz az elméletre, hiszen az lemaradva a valóságtól nem teljesíti funkcióját, és ezzel teherré és nem húzóerővé válik. Ebben a vonatkozásban nyugodtan elővehetjük Engels példáját a hegeli elmélet és módszer viszonyáról, a rögzített elmélet eluralkodása, tehetetlenségi nyomatóka a stabilitás uralmát jelenti a módszer által megtestesített dinamika felett. Amikor azonban a társadalomtudományokban a statikus mozzanat dominál a megújulás és mozgás felett, akkor az ideológia nemcsak hatékonyságát veszti, hanem

egyben szavahihetőségét, legitimációs funkciót is, vagyis, nagyon csökken a súlya az emberek értékrendjében, sőt, egyenesen negatív konnotációt kap. Ez történik meg magán a társadalomtudományokon belül is, vagyis a pragmatikus jelleg azzal is járt, hogy a közgazdászok kimondták a vágyaikat, már amennyit lehetett, mert az ideológia elmaradása miatt teljes gondolatmenetük kibontását lehetetlennek érezték, hiszen, ahol az már az egész szocializmusképet érintette, ott egy tabueffektus jelentkezett. Az ideológiai tényező így a közgazdászok szóhasználatában általában a korábbi szocializmusképp negatív hatását, azaz gátló tényezőt jelentett, s ennek az empirikusan is észlelhető viszonynak a megfogalmazásáért a közgazdászok korántsem hibáztathatóak.

A jelenlevők azonban, akik a társadalomtudományok és az ideológiai kérdések szakemberei, nem állhatnak meg ennek az empirikus ténynek a leszögezésénél, hogy az ideológia mint egy korábbi szocializmusképp hordozója diszfunkcionális lett, hanem rá kell kérdeznünk az okokon túlmenően az egész jelenségcsoport felszámolásának, az ideológia megkésettsége túlhaladásának lehetőségeire is. Ehhez az út azonban a másik nagy hiánybetegség megfogalmazásán keresztül vezet, amelyet a marxizmus nemzetközi jellege csökkenéseként, azaz a hazai marxizmus provincializálódásaként jelölhetünk meg. Tíz esztendő távlatából egyre jobban látjuk, milyen alapvető fordulópont is volt a világtörténelemben a hetvenes évek közepének globális válsága. Ez a válság alapvetően új elméleti megoldásokat kívánt a marxistáktól, s jelentkeztek is nemzetközi szinten ilyen modellek. Nálunk azonban hosszú ideig ennek az átalakulásnak az elbogatellizálása dominált, illetve a tőkés világra való korlátozása, ahogy az egészen világos a gazdasági átalakulás, a világpiac tekintetében. A globális válság tehát innovatív láncolatot, heves viták sokaságát váltotta ki a világban, amelyek letisztulva bizonyos pontokon a válasz, a strukturális alkalmazkodás alternatíváit is magukban hordozták. A magyar fejlődés pragmatikus jellege azonban nemcsak azt jelentette, hogy a hazai társadalmi-ideológiai gondolkodás innovatív-kreatív jellege csökkent, hanem a külső elméleti-ideológiai fejlődés követésének, kritikai átvételének gyöngülését is. A nemzetközi marxizmusban igen élesen jelentkezett az a kérdés, amelyet a marxizmus válságának, sokan általános válságának, néhányan a korábbi nagy történelmi fordulópontokat követve, „harmadik válságának” neveznek. Ez a jelenség felfokozta a hazai ideológiai élet védekező mechanizmusait, elutasító reflexeit a nyugat-európai marxisták érdekes és új elméleteivel szemben, az előadás elején említett reagálási készségünk talán itt a legerőtlenebb.

Az elmúlt évtizedben még inkább jelentkezett az a magatartásforma, hogy a „ki a marxista” kérdését helyeztük szigorúan előtérbe és mind merevebben válaszoltuk meg. A „nyugati” marxisták elé két követelményt állítottunk, amelyek betartása számukra egyre nehezebb lett: először is csak az lehet marxista, aki bennünket, a szocialista országokat az összes jelenlegi hibáinkkal és ellentmondásainkkal együtt elfogad, s másodjára csak az, aki elfogadja, hogy a marxizmus egyetlen és egységes, tehát általános elvei vannak, mégpedig úgy, ahogy mi itt és most véljük és képzeljük. Magyarán, azt a társadalmi gyakorlatot, amelyet magunk is meghaladunk és amelynek ellentmondásait fokozódó mértékben magunk is látjuk és feltárjuk, kritikátlan módon tekintjük követelményként a nem szocialista országban alkotó szerzők marxista jellegének megállapításánál, s ez azért is kellemetlen, mert olyan eseteket is találunk, amelyben az elutasítás okául szolgáló kritikai megállapításaikat később magunk is megismételjük és valljuk. A marxizmus egysége és általános

jellege valóban érvényes elv, de azt is be kell látnunk, hogy ez számos tekintetben általunk is leszűkítve értelmezett, „kiüresített általános” volt, s ráadásul a marxizmusban egyetlen regionális fejlődés sem vélheti azt, hogy annak történelmi tapasztalatai közvetlenül az általános modell bázisául szolgálhatnak.

A második nagy hiánybetegség, a hazai marxizmus provincializálódása tehát végső soron azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a marxizmusból való kiutasítás eluralkodik és ezzel elindulunk azon az úton, amely már többször is tragikusnak bizonyult, hogy a legközelebbi szövetséges a legnagyobb ellenség. A nyugat-európai marxizmustól igen sok tanulnivalónk van, de persze igen sok vitaköznivalónk is, de a magyar fejlődés pragmatikus jellege következtében mindkettőre egyre kevesebb lehetőségünk nyílt, hiszen a „ki a marxista” kérdésnek egészen világos kiadás- és oktatáspolitikai következményei vannak, ezért félő, hogy elmegy mellettünk ez az egész igen érdekes fejlődési vonal, amely eddig élesebben válaszolt a globális válság következményeire, mint a hazai marxizmusunk. A nemzetközi marxizmus vagy a marxizmus nemzetközi dimenziója elvesztésének folyamatát látjuk manapság hazánkban, mivel mi nagyon keveset hasznosítunk abból, amit a nemzetközi marxizmus gondolati gazdagságban és szellemi innovációban kitermel. Korántsem mechanikus átvételtől, hanem az elméleti anyag szervezéséről, hazai végiggondolásáról és újraprojektálásáról van szó, ami rendkívüli módon hiányzik.

Itt érkeztem el rövid problémafelvetésemben a harmadik nagy hiánybetegséghez, az innovatív szellem hiányához. Már a külső eredmények átvétele is felveti azt a kérdést, hogy egyetlen társadalomtudós vagy ideológus sem működhet a tévedhetetlenség jegyében, azaz az átvétel folyamatának is lehetnek félreolvasásai, s míg valamilyen válasz megszületik az elméleti műhelyekben, addig több téves gondolat-kísérlet lehetőségével is számolni kell. A szekciózás eddigi vitájában Augusztinovics Mária igen helyesen és érdekesen említette, hogy a szocialista vállalkozónak vagy igazgatónak meg kell fizetni, a munkabérébe be kell csatornázni a vállalkozásért járó rizikót. De újra kérdezem: miért csak mindig a gazdaság, miért csak a közgazdászok fogalmazhatnak meg ilyen kérdéseket? Természetesen nem a munkabérre gondolok, hanem arra a tényre, hogy az ideológiai és tudományos szférában is nagyon erős esélye van a tévedésnek, nagyon nagy rizikója van az eredeti, új dolgok kimondásának és megfogalmazásának, s ezért valahogy „fizetni” kell. Ha nem számolunk ezzel a kockázattal úgy, hogy megteremtjük a feltételeit az innovatív tevékenységnek, hanem „megfizettetjük” az egyénnel a kísérletező kedvét, akkor a társadalomtudósok igencsak el fognak tekinteni az új dolgok kimondásától és megfogalmazásától, amelynek az árát végső soron viszont a társadalom fizeti meg az ideológiai-társadalomtudományos fejlődés megtorpanásával. Több párhatározat is megfogalmazza, hogy a társadalomtudományok nem elég aktívak, nem tárnák fel kellő mélységben és szélességben a valóságot, s ez így igaz. De vajon megteremtődtek-e ösztársadalmi méretekben annak lehetőségei, hogy a társadalomtudomány tegye a dolgát? Az én válaszom erre márcsak azért is nemleges, mert a magyar fejlődés egész pragmatikus jellege maga is abban az irányba mutatott, hogy az érdek éppen ellenkezőleg a dolgok kimondása helyett azok elhallgatása vagy letranszformálása volt, vagyis az ideológiai szféra és a társadalomtudományos fejlődés lemaradása volt az eredmény, amelynek tényeit eléggé kézzelfoghatóan érzékelhetjük a nyolcvanas évek második felében.

Ha egy nagyon kiélezett képpel szeretném zárni az előadásomat, azt mondhatnám, az a veszély fenyeget lassacskán bennünket, hogyha nem tudjuk társadalomtudományunkat innovatívvá-kreatívvá tenni viszonylag rövid időn belül — az „árgödör” példájával szólva, ha nem tudunk ebből a jelenlegi „innovációs gödörből” kijutni —, akkor bekövetkezhet egy olyan állapot, amikor az elméleti-ideológiai innováció folyamatához hozzátapad majd az „ellenzéki” címke és megfordítva, maga az „ellenzéki” automatikusan innovatívát is jelenthet majd, vagyis amit egy ellenzéki fórumon fogalmaznak meg, azt bátornak, szépnek és okosnak fogja tekinteni a közvélemény. A szocialista modernizáció folyamatában kétségtelenül nemcsak gazdasági és politikai, hanem elméleti-ideológiai diszfunkciókat, kontra-produktív szituációkat is teremthetünk, s ez a veszély a társadalomtudományi életben egészen közeli. Az alapkérdést úgy kell megfogalmaznunk, hogy hol van és mekkora az a mozgástér, amelyet szocialista társadalmunk teremt a politikailag elkötelezett, reformgondolkodású és a társadalomtudományok-ideológia szférájában aktívan alkotni kívánó értelmiség számára? Azért jöttünk itt össze, ezen a szekcióülésen, hogy ennek a mozgástérnek a leszűküléséről, s jelentős kitérítésének szükségességéről vitázzunk, ami az adott vonatkozásban egyben a magyar fejlődés pragmatikus jellegének meghaladását jelenti vagy legalábbis az új kihívással és új mozgástérrel — ha úgy tetszik, az „átalakítással” — annak lehetőségét ígéri.

